Azərbaycan etnoqrafiya elmində toxuculuğun tədqiqi

Azərbaycan etnoqrafiya elmində sənətkarlığın tədqiqi baxımından XX əsrin II yarısı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Məhz ötən əsrin II yarısından genişlənən arxeoloji qazıntılar, etnoqrafik ekspedisiyalar sənətkarlığın öyrənilməsi üçün kifayət qədər faktiki material ortaya çıxarmışdır. Azərbaycanda sənətkarlığın geniş tədqiqi ilk növbədə arxeoloji qazıntıların genişlənməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan arxeoloji tədqiqatların artması ilə əlaqədar olaraq sənətkarlıqla bağlı araşdırmaların məhz XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq inkişaf etdiyini, yeni məzmun aldığını iddia etmək mümkündür. Azərbaycan etnoqrafiyasında sənətkarlığın daşişləmə, dulusçuluq, ağacişləmə, metalişləmə, dəriçilik, toxuculuq, tikmə sənəti sahələri geniş öyrənilmişdir.

Azərbaycan etnoqrafiya elmində toxuculuq sahəsi geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur. Toxuculuq sənəti qədimliyi və geniş çeşidi ilə seçilir. İndiyədək ölkəmizdə toxuculuğun həsirçilik, kətançılıq, şalbaflıq, xalçaçılıq, bəzzazlıq, şərbaflıq kimi ənənəvi sahələri yaranmışdır. Bu sahə əsasən sənətşünaslıq baxımından öyrənilsə də, məhz XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan etnoqrafiya elmində toxuculuğa aid tədqiqatların sayı artmış, həmin əsərlərdə toxuculuğun ayrı-ayrı növləri, onların xüsusiyyətləri, yayılması araşdırılmışdır. Toxuculuğa aid əsərləri xronoloji ardıcıllıqla tədqiq etdikdə əsərlərdə toxunulan sahələrin sayının artdığı və daha dərin araşdırmaların aparıldığı üzə çıxır. Alimlər bu sahəni lokal ərazilər, müxtəlif növlər üzrə öyrənməklə Azərbaycan etnoqrafiyasının bütövlüyü çərçivəsində baxmışlar.

H.Quliyev ənənəvi parça istehsalının bir növü olan bəzzazlığın pambıqçılıqla sıx əlaqəsini və bu sənət növündə boyama, qələmkarlıq və ya basma naxış üsulundan geniş istifadə edildiyini yazır. Müəllif Gəncə, Nuxa, Naxçıvan, Basqal və s. yaşayış məskənlərində basma naxışların parçalara xüsusi yastı qəliblərlə köçürüldüyünü, həmin qəlibləri parçalara naxış vuran karxanalarda qələmkarların hazırladığını göstərir. Əsasən armud ağacından hazırlanan qəliblər işlədilmə yerlərinə görə fərqlənirdilər. Bəziləri kəlağayı, bəziləri başqa yaylıqların haşiyəsinə, bəziləri küncələrinə və ya ortalarına vurulurdu. H.Quliyev çiçək haşiyə, quyruq haşiyə, ürəkgülü, künc paxlava, badam buta, göbək dövrəsi, şah buta və ya balaca buta adlı qəliblər haqqında məlumat verir (7, s.819-824). Məqalədə toxuculuq sənəti xammalın xarakterinə görə pambıq parça istehsalı, ipək parça toxuma və yun məmulatı hazırlama kimi növlərə bölünür. Müxtəlif arxeoloji faktlara, Kültəpədə tapılan iyə, qədim həvəngdəstədəki qırmızı rəngə əsaslanaraq Azərbaycanda ipəyirmə və onun əsasında meydana çıxan toxuculuq sənətinin e.ə. IV-III minillikdən inkişaf etdiyini, parça rəngləmənin də həmin dövrə aid olduğunu vurğulayır.

H.Quliyev "Azərbaycanda toxuculuq sənəti haqqında" məqaləsində yazır ki, Azərbaycanda natural təsərrüfatın mövcudluğu və şəhərlərin mühüm karvan - ticarət yollarının üzərində yerləşməsi ixtisaslaşma yaratmışdır: "XVII əsrdə və XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan şəhərləri içərisində sənət növləri üzrə qruplaşma gedirdi. Məsələn, Gəncə, Qəbələ və Bərdə ipək parça hazırlanması işində, Bakı neft istehsalında, Beyləqan dulusçuluqda, Şəki və Şabran yun məmulatı və xüsusilə, xalçaçılıqda, Dərbənd kətan parça hazırlamaqda, Təbriz çit hazırlanması sənətində tanınardı" (8, s.45). Məqaləsinin üçüncü bölümündə H.Quliyev göstərir ki, Azərbaycanda toxuculuq sənətinin bəzi növləri öz inkişafını b.e.ə. IV-III minillikdən başlamış və orta əsrlərdə yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Alim ikinci səbəb kimi ölkəmizin ərazisində çox qədim zamanlardan toxuculuğun maddi bazası olan heyvandarlığın, pambıqçılıq və ipəkçiliyin xalqımızın təsərrüfat həyatında geniş yer tutmasını bildirir.

XX əsrin 60-cı illərinədək Azərbaycanda toxuculuq sənətinin meydana çıxması və sonrakı inkişaf tarixi haqqında geniş məlumat verən nəinki monoqrafik əsər, hətta iri həcmli məqalə belə yazılmamışdı. T.Bünyadovun qədim zamanlardan eramızın XII-XIII əsrlərinədək toxuculuq sənətinin inkişaf tarixini öyrənməsi maraq kəsb edir. "Qədim Azərbaycanda toxuculuq və keçəçiliyin inkişaf tarixinə dair" məqaləsində təkcə Azərbaycan deyil, Qafqaz, eləcə də qədim Şərq ölkələrinin materiallarından imkan daxilində istifadə edilən məqalədə müəllif bildirir ki, maldarlığın və xüsusilə qoyunçuluğun qədimdə geniş yayılması və inkişafı toxuculuq sənəti üçün əsas xammal mənbəyi yaratmışdır. Əsərdə toxuculuq haqqında düzgün təsəvvür yaratmaq üçün bu sənətlə əlaqədar bütün iş proseslərinin tam təsvirini, əl ilə yunyolma, tikanlar vasitəsi ilə ipin əyrilməsi prosesi, cəhrələrin meydana çıxması, yun və başqa məmulatların boyanması, boya alınması qaydaları, toxuculuq dəzgahları (yerxanası), xanaların quruluşu, keçənin hazırlanması, istifadəsi və s. haqqında məlumat verilir. O qeyd edir ki, Azərbaycanda toxuculuq və onun əsas sahələrindən birini təşkil edən xalçaçılıq təxminən tunc dövründən başlayaraq inkişaf etmiş, zaman keçdikcə əhalinin məişətində xüsusi rol oynamışdır (1, s.80-106). T.Bünyadov yundan hazırlanan müxtəlif materialların ən sadəsi və nisbətən geniş işlədilənlərdən birinin keçə olduğunu bildirir. Alim keçənin hazırlanmasının heyvanların əhliləşdirilməsindən əvvəl başlandığını vurğulayır. Göründüyü kimi sənətkarlığın mühüm sahəsi olan toxuculuğu Azərbaycan etnoqrafları təsərrüfat məişəti ilə bağlı şəkildə öyrənmişlər.

Şəki zonasının maddi mədəniyyətini tədqiq edən S.Vahidova ipək parça istehsalını öyrənmişdir. Etnoqraf 1974-cü ildə yazdığı məqalədə Şəki zonasının materiallarına əsaslanaraq, ipəyin keyfiyyətinə təsir göstərən bəzi faktorları üzə çıxarmışdır (3, s. 41-43). S.Vahidovanın ən maraqlı əsərlərindən biri konkret ipək məhsuluna-kəlağayıya həsr etdiyi əsərdir. Bu əsərdə etnoqraf Azərbaycan qadınlarının milli baş örtüyü olan kəlağayının xüsusiyyətlərini araşdırır (4, s.28).

Toxuculuğun əsas sahələrindən olan xalçaçılıqda konkret nümunələrin öyrənilməsi maraq kəsb edir. M.Quliyev "Qazax" çeşni xalçasını təsvir edir. Müəllif zəmanəmizə qədər qorunub saxlanmış, Altayda arxeoloji qazıntı zamanı tapılmış, e.ə. V əsrə aid edilən Pazırıq xalçasındakı "qullabi ilmə" texnikasından hazırda Azərbaycanın bir çox xalçaçılıq rayonlarında istifadə edildiyini vurğulayır. Məqalədə naxışların tədqiqi nəticəsində Pazırıq xalçasını skiflərin Orta Asiyadan apardığı iddia olunur. Heredot, Ksenofan, Gteziy, Elian və s. antik müəlliflərin əsərlərində Azərbaycanın xalçaçılığı haqqında məlumatlar olduğunu bildirən alim Kültəpədə və Mingəçevirdə toxuculuq dəzgahının qalığının tapıldığını, I-VII əsrlərdə şaquli və üfüqi vəziyyətdə iki növ toxuculuq dəzgahının olduğunu və həmin dəzgahlardan indi də istifadə olunduğunu yazır (5). Yuxarıdakı fikirdən göründüyü kimi, M.Quliyev Azərbaycan xalçasının inkişafı

tarixini və dünyanın başqa xalqlarının Azərbaycandakı təcrübədən
yararlanmasını izləməyə çalışıb. Təəssüf ki, digər alimlərin əsərlə-
rində sənətkarlıq nümunələrinin müqayisəli təhlilinə deyil, müqayi-
səli təsvirinə belə az yer verilmişdir. Toxuculuq alətinin formalaş-
masına hörmə sənətinin əsas yaratdığını qeyd edən M.Quliyev çarıq,
sijim, örkən kimi toxuculuq məhsullarının hazırlanmasını, toxucu-
luq dəzgahının formalaşmasının genezisini də araşdırmışdır. Müəllif
qeyd edir ki, Azərbaycanda eneolitdən tunc dövrünə keçid mərhələ-
sində şaquli toxuculuq dəzgahlarından istifadə olunması arxeoloji
materiallardan məlumdur və toxuculuq dəzgahının sonralar, eramı-
zın III-VII əsrlərinədək, yəni Mingəçevirdən tapılan üfüqi dəzgah
dövrünədək dəyişikliyə məruz qalması haqda Azərbaycan arxeologi-
yasında heç bir məlumata təsadüf olunmur. Məqalədə göstərilir ki,
yalnız III-VIII əsrlərdən qalmış toxuculuq alətinin qalıqları daha
mükəmməldir və müasir alətin hissələrinə oxşayır (6, s.31-32). Əsər-
də üfüqi və şaquli toxucu dəzgahlarının tam təsviri, iş prinsipi də ve-
rilir.

İpək parça istehsalında lokal ənənələrin öyrənilməsi diqqətəla-
yiqdir. A.Mustafayev Azərbaycanda ipək parça istehsalının mərkəz-
lərindən olan Şirvanın Mücü kəndində qanovuz istehsalının xüsusi
inkişaf etdiyini və bu kənddə qanovuzun kustar istehsalının XX əs-
rin 40-cı illərinədək davam etdiyini vurğulayır. Xam ipəyin emalın-
dan tutmuş çiləçəkmə, peşətaxta, mərrəşanası, çilləçarx və s. proses-
lər haqqında məlumat verən A.Mustafayev yeganə hərəkət edən
ipəktoxuma dəzgahının Mücü kəndində saxlandığını göstərir. Et-
noqraf "yezdimo" adlanan bu dəzgahın Avropa və Rusiyanın orta
əsr dəzgahlarından tamamilə fərqləndiyini bildirir, onu təsvir edir
(9, s. 137). Bu dəzgahın üzə çıxarılması, təsviri Azərbaycan etnoqra-
fiya elmində ev peşələri və sənət istehsalının öyrənilməsi baxımın-
dan mühüm faktdır. Qeyd edək ki, əsərdə qanovuz istehsalı geniş ək-
sini tapmışdır.

V.A. Çıraqzadənin "Azərbaycanda ipəktoxumanın bəzi xalq
üsullarına dair" məqaləsində arxeoloji faktlara, müxtəlif mənbələrə
əsaslanaraq, qədimdən Azərbaycanda yayılmış ipək parça istehsalı-
nın XIX əsrdə daha da inkişaf etdiyi qeyd olunur. Məqalədə Azər-
baycanın əsas ipək istehsalı rayonlarında yayılmış ipəktoxuma dəz-
gahlarının formaları və həmin əsrdə dəzgahlarda baş verən dəyişik-
liklər təsvir edilir. Eyni zamanda ipəktoxuma dəzgahlarının inkişaf
dinamikası, quruluşu, forma və işləmə üsulları, ipəkaçma üsulları,
ipək boyanması prosesi izah olunur. Müəllifin araşdırmasına görə,
XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda 25-30 rəngdə ipək parça isteh-
sal edilirdi (2, s.49-60).

A.Mustafayevin 1991-ci ildə nəşr olunmuş monoqrafiyası Azər-
baycanın tarixi etnoqrafiyasında şərbaflıq sənətinə həsr olunmuş ilk
əsərdir. Zəngin etnoqrafik çöl materialları, yazılı məlumat və arxiv
sənədlərinə əsaslanan əsərdə Azərbaycan şərbaflıq sənətinin inkişaf
yolu araşdırılır. Etnoqraf geci məmulatı istehsalını tədqiq edərək
keçmiş məişətdə geci sapın hörmə, toxuma və tikmə olmaqla üç
məqsədlə işləndiyini, başlıca tətbiq sahəsinin toxuculuq olduğunu
yazır (10, s.156) Azərbaycan etnoqrafiya elmində sənət istehsalına
dair ilk ümumiləşdirici monoqrafiya yazan etnoqraf A.Mustafayevin
əsərində 1965-1990-cı illərdə ölkəmizin başlıca sənət istehsalı mər-
kəzlərinə etnoqrafik ekspedisiya və elmi səfərlər zamanı toplanmış
materiallar başlıca yer tutur. Faktik materialların təhlilinə əsasla-
nan etnoqraf əvvəllər olduğu kimi, XIX əsrdə də Azərbaycanın şə-
hər və kəndlərini bürüyən saysız-hesabsız ev peşələri arasında hör-
mə və toxuma məmulatı istehsalının mühüm yer tutduğunu, bunu da
qoyunçuluq təsərrüfatının geniş yayılması, xammal ehtiyatının bol-
luğu ilə izah edir. Alim göstərir ki, tədqiq olunan dövrdə Azərbayca-
nın bir sıra bölgələrində həsir, bez, kətan parça istehsalı da geniş ya-
yılmışdı, lakin bu sənət sahələri hər yerdə eyni dərəcədə inkişaf et-
məmişdi: "Məsələn, Lənkəran bölgəsi üçün səciyyəvi olan həsir to-
xuculuğundan fərqli olaraq, bez istehsalı pambıq becərilən bütün
bölgələrdə geniş yayılmışdır. Bununla belə, ümumən Azərbaycanda
bəzzazlıq sənəti yun məmulatı toxuculuğuna nisbətən zəif inkişaf et-
mişdi. Kətan, kəndir, kənaf toxuculuğu isə Lənkəran-Astara bölgə-
lərində geniş yayılmışdı" (s.15).

Azərbaycan etnoqrafiya elmində toxuculuq sənətinin məhz XX
əsrin əvvəllərinədək öyrənilməsi tendensiyası özünü göstərmişdir.
Bütün etnoqraflar toxuculuq məmulatlarını məhz həmin dövrə və ya
ondan əvvəlki əsrlərə məxsusluğu fonunda öyrənməyə çalışmışlar.
Təəssüf ki, XX əsr boyu Azərbaycanda fabrik və sexlərin toxuculuq
məhsullarına etnoqrafik tədqiqat obyekti kimi baxılmamışdır. Et-
noqrafik araşdırmaların genişləndirilməməsi, müasir dövrün toxu-
culuq məhsullarına yalnız sənətşünaslıq baxımından yanaşılması ta-
rixi təcrübənin müəyyən qədər unudulmasına gətirib çıxarmışdır.

Bəhmən ƏLİYEV,
Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu,
tarixi etnoqrafiya şöbəsinin kiçik elmi işçisi

Ədəbiyyat

1. Bünyadov T.Ə. Qədim Azərbaycanda toxuculuq və keçəçiliyin inkişaf tarixinə dair. AEM I buraxılış EA nəşriyyatı, Bakı, 1964, s.80-106
2. Чырагзаде В.А. О некоторых сторонах народного способы шелко-ткачества в Азербайджане. АЭМ, IV вып. «Элм», 1981, с.49-60
3. Вандова С.Н. Некоторые факторы влияющие на качества шелка, по материалам Шекинской зоны XIX начала XX вв, Материалы научный сессии по итогам научный исслед. работ за 1973 г., 1974, с.41-44
4. Вандова С.Н. О производстве азербайджанского женского головного покрывала-калагаи, по материалам Шекинской зоны, «Элм», 1971, 28 с.
5. Quliyev M.M. XVI əsr Avropa rəssamlarının əsərlərində Azərbaycan xalçalarının təsviri. «Elm və həyat» jurnalı, N 8, 1968, 31-32
6. Кулиев М.М. К изучение орудий ткацкого производсва Азербайджана. Известие АН Азерб.ССР, Серия истории, философии и права, 1972, с.30-45
7. Quliyev H.Ə. Azərbaycanda «basmanaxış» sənəti haqqında. Azərbaycan SSR EA Məruzələri, 1975, XIII cild, N 7, s. 819-824
8. Quliyev H.Ə. Azərbaycanda toxuculuq sənəti haqqında. (XIII əsrdən XVIII əsrə qədər). Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. 1961, N 7, s.41-51
9. Мустафаев А.Н. К Кустарному производству каноуса. Археол. и этног. изыскание в Азербайджане (1980-1981), Баку, «Элм», 1990, с.135-139
10..Mustafayev A.N. Azərbaycanda şərbaflıq sənəti, tarixi-etnoqrafik tədqiqat, Bakı, «Elm», 1991, 190 s.
11. Mustafayev A.N. Azərbaycanda sənətkarlıq (tarixi etnoqrafik tədqiqat), avtoreferat, Bakı, 1993 30 s.

Резюме

В статье «Исследование ткачества в Азербайджанской этнографической науке во второй половине XX века» отмечено что именно во второй половине прошлого века в нашей этнографической науке было расширино изучение народные способы ткачества. Азербайджанские этнографы исследовали почти всю историю развития ткацкого производства на территории страны. В этом периоде в этнографической науке появились различные классификации в связи с ткачества. Народные способы ткачества изучались по регионам и в единстве других отраслях материально культурной, хозяйственно бытовой области.

Summary

In article «The learning weave in Azerbaijan etnoqraphic science second half part in XX century» commented that specially in second half part XX century in our etnoqraphic science was expand to learn the weave. Etnoqraphers of Azerbaijan learned history of development old weave s in territory of our country. In etnoqraphic science was begining classification in thise period of weaves. Very interestig is that weave was learned unity of material culture.